

Համարում թիւեր մի ջահ է, բայց ահա-
գին ջահ. ուստի բոլորս աշխատում ենք այն-
պէս միայն աշխարհը հուպ տուած մօտից անց-
նել վախենալով մի՛ գուցէ այրուենք նորա
բոցից:

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲԱՆԱԼԱՆ

1827—1901

Քիչ է Հայոց զրականութեամբ զրա-
զուողներին թիւը. աւելի սակաւաւոր՝ մեր Հին
մատենագրութեամբ պարապողները. ուստի
ամէն մի կորուստ այս կողմից զգալի է մեզ
համար և չի կարելի անյիշատակ թողնել այն
մարդու մահը, որ մօտ քսոստուն տարի աշ-
խատեց «Հին դպրութեան» պատմութեան վե-
րայ: Ներկայ տարուայ մարտ ամսին մեռաւ Հ.
Գարեգին Զարբհանալեան: Միտիմարեան ուխ-
տի վատասկաւոր անդամներից մինը, և այսօր
զրադուած են մարդիկ կազմել այն անձի կեն-
սագրութիւնն և զրական արժէքն ու չափը,
որ իւր կեանքի վերջին կէտը նուիրել էր մեր
Հին մատենագիրների կեանքի ու հեղինակու-
թիւնների ուսումնասիրութեան:

Միտիմարեանների բերան «Բաղմավէպ»-ը
բառ չի գտնում զովելու իւր հանգուցեալ
անդամին. «սուրբ հաղարեան ձգնաւորի» հո-
գու տէր, «հսկայ զրական գրիչ», բեղմնաւոր
գրիչ հազուադիւս յիշատակարան * և այլն,
և այլն: Դժբաղդարար «Գեղունի» զովասան-
քից այն կողմ չի անցնում և շատ քիչ դէպ-
քեր և իրողութիւններ է յիշում, որով կար-
ելի լինէր չափել հանգուցեալի իսկական ար-
ժէքն և մեզ համար պարզ լինէին նորա բնա-
ւորութեան յատուկ գծերը:

Հ. Գ. Զարբհանալեան ծննդեամբ Պոլսեցի
է: Ոչնչւ չգիտենք նորա ծնողաց, մանկական հա-
սակի և կրթութեան մասին: Պատանի հասա-
կում՝ 1837-ին ուղարկուած է Վենետիկ՝ ս.
Ղազարի վանքը ուսում ստանալու համար:

Անյայտ է մեզ համար նորա տանն տա-
րուայ աշակերտական շրջանը. ինչ էին հան-
գուցեալի սիրելի պարապմունքն ու խաղերը.
որքան էր նորա յատաճագիմութիւնը, որն էր
նորա սիրով ուսանելի աւարկան և լին. . .
հարցեր, որ ամենին նեղութիւն չի քաշել
պարգելու մեզ «Գեղունի»: Միայն յիշատակում
է, որ «Հ. Գարեգինի դաստիարակն էր միա-
բանութեան և բրեւմն անդամ հանգուցեալ Տ.
Գարբիէլ Արք եպիսկոպոս Ա. յիւզովսիկ»*, որով
և մասամբ բացատրուում է Զարբհանալեանի
Հայոց Հին դպրութեան սէրը: Նա մինչև վեր-
ջին շունչը այս առարկայով էր զբաղուած:

Քահանայական կոչումն ստանալուց յե-
տոյ մի շարք պաշտօններ է վարել մերթ ս.
Ղազարի վանքում, մերթ Կ. Պոլիս և մերթ
Պարիզ: Զնայած «Գեղունու» զովասանքին,
որով հանգուցեալը հուշակուում է զործնա-
կան կեանքում տաղանդաւոր գործիչ, սակայն
մինչև վերջը նա հիւրընկալի, վերակացուի
տնտեսի, ուսուցչի և քարտուղարի ու այլ սոյն
նման պաշտօններից այն կողմ՝ չի անցել, որ
ցոյց է տալիս թէ այնքան էլ «տիպլումատ» չի
եղել ինչպէս անուանում է Հ. Ս. Ներսի:

Թէ ինչ ոգի և ուղղութիւն է ունեցել
իւր գործունէութեան մէջ, երեւում է այն
տեղեկութիւնից, որ պատահարար դուքս են
թուում կենսագրի գրչից. Կ. Պոլսում «Հա-
սան Բերապար»-ին Բժ լինում էլ լայն» (մենք
ենք ընդգծում) մի անձի, որ այնքան աղէտ-
ների դուռ բաց արաւ նոյն իսկ իւր հօտի
համար և ջանաց ամէն կերպ խեղդել կաթո-
լիկ հայերի մէջ ազգայնութեան ոգին և գա-
ղափարը: Նոյն Զարբհանալեանն էր, որ ոչ
միայն Պարիզում՝ Մուրադեան վարժարանը
փնտա համարողներին կուսակից, այլ և ինքն
էր այդ դպրոցը փակողն ու վաճառողը: Այս
ոգին մեզ աւելի պարզ կլինի եթէ ի նկատի
առնենք նորա մի այլ յատկութիւնը— ծայրա-
յիղ պահպանողական իւր բոլոր գործերի մէջ,
միացած կոյր հնապանդութեան դուսնանքի
հետ՝ այսպիսի մի կաթոլիկ կրօնաւոր չէր կա-

* «Տ. արք եպիսկոպոս» քառեր մեր աւելացածն
է, և լցիտեմ ինչու Հ. Ս. Ներսի. զանում է աշխարհ-
գեան արեպս. . . ին իւր պատմանդ:

* Տես Բագմ. մարտ ամսի յաւելում «Գեղունի»:

բող ազգային խնդիրների մէջ օգտակար լինել:

Գ. Զարբհանայեանի բնաւորութեան միւս կողմերն են՝ եթէ հաւատարմութիւնը Գեղուհու գրատաներին՝ մարդասէր վերին տարածանիս ոգորմած ու քաղցր դէպի կարօտակներն ու խեղճերը: միայն կենսագիրը չի յիշում դէպքեր և փաստեր, ուր երեսային հանգուցեալի յիշեալ առաքինութիւնները: Գալով նորա քահանայական սրբաւորմանը թեան՝ մասնացոյց է լինում Կ. Պոլսոյ 1866 թուի համաձայնակի (ժանտախտ) վերայ: Երբ ամէն ոք միայն իւր գլխու ծաւրն էր անհուճ և փախչում շատ անգամ՝ առանց խմանալու ուր Գ. Զարբհանայեան իւր պարտքն էր կատարում հոգեւորքին վերջին թողալը ապով իսկ մեռնողին թաղելով և այս արիւթթիւնը գնահատուել է իւր ժամանակին սուլթանի կողմից: նա արժանացել է բարձրագոյն շնորհակալութեան և շքանշանի:

Զարբհանայեանի մասնաւոր կեանքի նիւստ ու կացի և ճաշակի մասին տեղեկութիւններ չեն հաղորդում: միայն այս են յիշում, որ նա Փարիզի պաշարման ժամանակ այնպէս էր զլուել ձիու մախ, որ այնուհետեւ չկարողացաւ մինչև իւր մահը անտարբեր նայել մահի, ուր մնաց թէ ուտել:

Գ. Զարբհանայեանի գրական գործունէութիւնը սկսում է Բաղմազկալի աշխատակցութեամբ, ուր ղեկավար է իւր առանձին յօդուածները գրական և աստուածաբանական խնդրոց վերաբերեալ: (Ճառ յաղագս բարեխօսութեան սրբոց: Հայոց տպարանների պատմութիւն: Հայկական ուսումն, և յն): Նորա լուրջ աշխատութիւնների սկիզբը դնում է «Յունաց և Հռովմայեցւոց և եկեղեցական հարց մատենագրութեան պատմութիւնը»: Հեղինակը իւր այս երկով յիշեալ ազգերի ահարց կեանքի և գրական աշխատութեանց նկարագիրն է տալիս (1856): Բաւական միջոց յետոյ (1874) իւր վերոյիշեալ աշխատութիւնը լրացնում է միջին և նոր դարերի հեղինակների տեղեկութեամբ:

Բայց Զարբհանայեան այն միջոցին աշխատել է և մի բոլորովին նոր գործի վերայ՝ կազմել Հայոց հին մատենագրութեան պատմութիւնը: արդարեւ կարեւոր և լաւ հեկան

գործ: Եւ աշխատութիւն, որ մեծ ջանք և համբերութիւն է պահանջում և առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1865-ին: Այս երկի մէջ արձանագրում է ինչ որ յայտնու անյայտ աղբիւրներ և աւանդութիւն պատմում են մեր անցեալում ունեցած մատենագիրների և նոցա աշխատութեանց մասին: Գործը տանում է ժամանակագրական կարգով սկսած անգիր բանահիւսութիւնից մինչև Թ. Գ. դար (1265): Գրքի վերջին տպագրութիւնը (երրորդ) «յաւելուած օր և փոփոխութեամբ» եղել է 1897-ին: Սրան հետեւում է 1878-ին «նոր մատենագրութեան պատմութեան» տպագրութիւնը: Այս երկը սկսում է Թ. Գ. դարու «ընդհանուր տեղեկութեամբ» և հասնում է «մինչև մեր դարը»: 1883 հրատարակում է «Հայկական մատենագրութեան գիրքը» որի մէջ առնուած են 1565-ից մինչև հրատարակութեան տարին լոյս տեսած բոլոր գրքերը: վերջապէս 1882-ին պատրաստում է «պատմութիւն Հայ թարգմանութեանց»:

Բացի այս խոշոր հատորներից (օրինակ Հայ. հին դարութեան պատմութիւնը ունի 17 երես «յաւաջաբան» 44 երես «պատկեր Հայ դարութեան ըստ իւրաքանչիւր դարուց» և 802 երես բուն նիւթը, 20 երես «ցանկ» ուրեմն մօտ 883 երես, շատ պակաս չեն և միւսները), Գ. Զ. գրել է և ուրիշ բանախօսական յօդուածներ, ըստ վկայութեան երեմի ունի և անտիպ գործեր ինքնուրոյն կամ թարգմանական:

Հանգուցեալի բոլոր աշխատութիւններն էլ կարեւոր և պատկառելի տեղ են բռնում Հայ գրականութեան մէջ. մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ առաջին կտրապետն է եղել յիշեալ երկասիրութեանց տեղեկների մէջ: (Հարկաւ Սոմալեան Արքայի «Հայ մատենագրութեան պատմութիւն» համառոտ ու անկատար գիրքը՝ միայն թերի ծրագիր կարելի էր համարել): Նա ոչ միայն այնքան ցրիւ ընկած, անկիւններում, ձեռագրերում թաղնուած պատմական անյայտ թշտակարանները պիտի ժողովէր, նիւթերը լաւ սաւորէր, ամէն մինի մասին գաղափար պիտի կազմէր, այլ և պիտի մշակէր, կապակցեալ գրէր դար մի մատենագրութեան պատմութեան:

թիւն տար իւր ելեւէջներով, կրամ փոփոխու-
թիւններով պատմաւորով և հետեանքնե-
րով: Այլ միայն լոկ ցանկութիւն, եւանդ,
աշխատանք և լայնածաւալ ծանօթութիւն են
հարկաւոր դորա համար, այլ և զօրեղ յիշու-
թիւն և իրերի ուղիղ ըմբռնումն:

Եթէ վերջին կետում Քայն թերութիւն
կարող ենք դանել, այդ էլ իւր հիմնաւոր և
անխառնակի պատմաւորներն ունի:

Նախ չպիտի մոռանանք, որ մի ազգի
մը մատենագրութեան պատմութիւնը իւր
սկզբունքով և կատարելութեամբ մի մարդու
բորժ չէ եղել: Հաղարաւոր մատենախօսներ
ու քննադատներ պարզել են դանազան դա-
րերում լոյս տեսած երկերը շատ անգամ մի
քանի մատենախօսներ են ուսումնասիրել մի-
եւորեց հեղինակի դրուածքը թեր և գեմ կար-
ծիքները պարզել նորա առաւելութիւններն
ու պակասութիւնները՝ մինչև որ կշիռի մէտը
ուղիղ կանգնել է իսկական արժէքի վերայ:
Այս անհատ անհատ քննութեան միայն
բայ առ քայլ հետեւել է մատենագրութեան
պատմութեանը և միութիւն ու ամբողջու-
թիւն մտցնելով ստացուել է լրիւ մի պատ-
մութիւն, հնար եղածին չափ մօտ իսկու-
թեան:

Հարկաւ Հայոց հին գպրութեան պատ-
մութեան մօտին այսպիսի խօսք անգամ
էր կարող լինել, երբ Գ. Զարբհանդեան
գրում էր իւր երկը: Կանք երկրորդին:

Հանգուցեալը պատկանում է մի այնպի-
սի գպրոցի, ուր ~~առաջինը~~ և ~~հետեւին~~
կանխան պատ են քաշել ազատ մտքի և բըն-
նութեան առաջ: Աստիճակութեան ոգին, որ
ամեն տեղ առաջնորդում է ~~հետեւին~~ և
~~առաջինին~~, որ այդ սկզբունքները գա-
ւառանքի կեանքից մինն է դարձրել, չէր կա-
րող մինչև ուղիւ ու ծուծը չխափանցել Մի-
թարեան միարանութեան սկիւ մի ~~հետեւին~~
հետեւ հաստատութեան մէջ: Զբննել այն
ինչ որ սրբազան հնութիւնը կտակել է
մեզ, առանց փարանելու բնգունել և պաշա-
տանել, ինչ որ սուրբ հայրերը մի անգամ
բնգունել են՝ այդ ամենը մի ազգաբառ կա-
թոլիկ ումկաւորած առաքինութիւնն է, այդ
և երկը է, Վեներաբլի միարանութեան գլխա-

ւոր սկզբունքն ու գաւանանքը, և դարերի
ընթացքում տիրել նոցա գրական գործու-
նէութեան վերայ, միշտ պահելով վեներա-
ցոց ժողովոյի (կոմպլոտոր) վիճակում որքան
էլ լայնածաւալ և բազմահատոր լինին նոցա
գործերը: Այս փակել նոր կարծիքներէ վե-
րայ, չհեղուել մի անգամ՝ զծած ճանապար-
հից, նոյնը կրկնել հեղքուելուց յետոյ էլ, դար-
մանալի և աչքի ընկնող երեւոյթ է: Այս ծայ-
րայից պահպանողականութիւնը փայլել է ա-
կանաւոր միտքարեանների մէջ, նոյնը նկա-
տուում է և Զարբհանդեանի երկերի մէջ:
Անգուլ աշխատանք, մանրակրկիտ հետախու-
զութիւն, սէր, գեղի ամեն մի գրիչ շարժողի
երկը, համբերութիւն, տոկունութիւն և ու-
ղեւորութիւն՝ հանգուցեալի առաքինութիւն-
ներն են, որի շնորհիւ մօտ 53 տարի շարու-
նակ աշխատել է (նոյն իսկ վերջին տարիների
անգամաւորութիւնը և զրկու կարողու-
թիւնից դուրի վիճակը չեն կատարել գործից),
և մեր ձեռքը հասել են հայ գրականութեան
նշխարաց յիշողութիւնները իրենց հեղինակ-
ներով ի մի ամփոփած և կորստից ու փռուց
փրկած:

Միւս կողմից ~~Եւստակիոս~~ ուսումնասի-
րութեան թերութիւն, ծայրայից պահպանու-
թիւնն այնպիսի կարծիքներէ, որ աղղեն զի-
տութիւնը իւր փաստերով հեղքել է (Ազամի
լեզուն Հայոց լեզու): Աղբիւրները լրիւ յիշե-
լու անփութութիւնը, թեր և գեմ կարծիքնե-
րի անաշատ և համբերատար փրարեթութեան
պակասութիւն՝ աչքի ընկնող խոշոր պակա-
սութիւններ են, որոնք նորա ահագին աշ-
խատութեամբ և կեանքի գնով լոյս աշխարհ
ընծայած հատորների արժէքը իջեցնում են
լոկ անմշակ հաւարածունների շարքը, սժան-
դակ միջոցներ գրականութեան պատմութիւն
գրողի համար:

Զարբհանդեանի վերեւում յիշուած աշ-
խատութեանց մէջ համեմատական առաւելու-
թիւն սկսւթ է, ապա նորա շին գպրութեան
պատմութեան, իսկ ամենից պակասաւորը նո-
րա՝ նոր մատենագրութեան պատմութիւնն
է, որի մէջ աւելի ծրագիր է, կազմած քան
պատմութիւն, մանուսանդ աչքի է, բնկնում
զբը վերջին գլուխը (ԺԿ), մեր դարը, որ լրա-

գիրներէ պատմութիւնից այն կողմը չի անցնում. այն ինչ լրագրութիւնը շատ երկրորդական տեղ պիտի բռնէր այնքան հեղինակների և նոյա գրական գործերի համեմատութեամբ:

Այս բոլորից երևում որ Հանգուցեալը գործնական կեանքում տաղանդաւոր գործիչ չի եղել ոչ էլ հակայ գրել. սակայն նորա գրական վաստակները երկար ժամանակ ամենից հարուստ շտամարան պիտի նկատուին Հ. գրակ. պատմութեան համար:

Ա. Յ.

Ա. ԱՇԿԵՐՏԻ ԽԱՍՏՈՒՐ ԳԻՒՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ.

ԱՄ ԻՄ ԴԱՐՏԵՐ

Դարտով ու ցաւով սիրտս լցվեր ա,
Հաց ուտելուց լէ բիւս կտրեր ա,
Դիշեր ու ցէրէկ դուշուրմիշ կէշնիմ,
Էտ թէրմաշ դարտիս ճարմի չդանիմ:

Իմ դարտի գուման յաչքերս բռներ ա,
Իմ խելքն ու իմ միտք գլխէս առեր ա,
Կէնիմ որ մարդում մէկ բամի ըսիմ
Ըստ խօսքս կը մօռնամ, մէկ ուրիշ կըսիմ:

Դրելու մէջ լէ իտա համլայիմ,
Խաւամ բրտի առնիմ ձեռսի, որ բամի գրիմ,
Յեւիօր էտ դարտ էլման գիկայ մաքիսի,
Կրակ մի կէշնի, կը վառա սիրտսի:

Ուրիշներ գինան թէ ես գժուերիմ,
Զրուցել ու գրել բիւս մուցերիմ,
Իմ էղած չեղած առերիմ թալան,
Տուն տեղ չունիմ էղերիմ քօչկան:

Փիցան իմ գմշներ, տարան իմ եղներ,
Հարժկին իմ հարօր, մեռան տըղէկներ,
Եարալու կը տըբայ իմ սղտիկ աղջիկ,
Անգուման կորաւ իմ նորեկ հարսիկ:

Հնցեր ա իմ կարպետ, իմ եօղան գօշակ,

Հըղ-հղի յիրարուց, էղի կըտ-կըտոր,
Փշում խոտմ թալի հիւանդ աղջկա տակ,
Շիւարերիմ, չգինամ յուցկա էրթամ դժր,
Ժուկ մի չուտէնք խաւիժ, բլրէ փլաւ,
Իմ թային յօրական կէշնէր մէկ հատ հաւ,

Կը խըմէնք զ'խայվէն, զ'չայ, զ'րախն,
Կը հէծնէնք զ'քումէթ ձին, կ'իտէնք մըրխն:

Կը մանէնք մայտան, կէրթէնք ու գիկէնք,
Զանկուք կը դարկէնք, մըղրախ կը ժըթէնք,
Աշխարհ կը թափէր գիկէր թամաշէն.

«Խնչ աղէկ ձիաւոր ա» յիրարու կըսէն:

Կորաւ յըմէն բան, կոտրաւ իմ գութան,
Փըլաւի փոխնակ ձեռսի չընկնի թան,
Ա՛խ փալաք, թարս դառցուց զըմու չարիկ
յակ:

Թողեր ա ընծի խըլղի պատի տակ:

Ժուկ մի կը պարզէնէնք, ես նամուսովիմ,
Իմ նամուսի համար կընկնիմ, կը մէռնիմ,
Մըկայ լէ տընկեցի մէղի խըլղի տան,
Դող ու բող անուն ընծի, իմ հարսին կիտան:

Իտա խըտըր ցաւ յըմէն տարերիմ,
Խելքսի ցնօրի ու կօրցուցերիմ,
Վախտմի «խունկ ու մոմէնք զօրքով սրբերուն»,
Խարիպ էրկրի մէջ ձութ ու ծաման էղայ բո-
ղբուն:

Յեւիօր յընկերիմ խըլղի դուռ ու փողան,
Կէս կիտան իմ աղէկ անուն, կէս լէ կըսնի
«Սութ ըսան»,

Կէս կըսին աղէկ մարդ ա, աղէկ բան ըսող ա,
Կէս լէ կըսին «անուն միտէք էնի մարդու
խափող ա»:

Ըսէք-ըսէք, «եղն որ յընկնի դանակ լէ
կը շատնայ»
Իտա նեղ օրեր կընցնի, դուռնեն համալ չմաւ,
Դուման լէ որ մի իմ յաչքէն կը հեռէնայ,
Իտա դարտ ու ցաւ խօ իմ հեռ գերեզման լէ
չմտնայ:

Ի. Միքայէլեանց.

1900 թ. Յունիս 2-ին.

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԸՆԿՃՈՒԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻՅ
ՄԷԿԸ.

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՆԳԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ.

Զղային հիւանդութեանց բժիշկ ուսուցչապետ Կրախտ Երկնղը հաղորդում է թէ մի ուսուցչի Զղային ինքնութեան դէմ խորհուրդ տուի ամենից աւելի օգտուել մաքուր